

Paweł Szuppe

(Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie)

PRZEDSTAWIENIE MISTYCZNYCH ŹRÓDEŁ NAZIZMU W POLSKIEJ LITERATURZE HISTORYCZNO-FILOZOFICZNEJ

Abstract

PRESENTING THE MYSTICAL ROOTS OF NAZISM IN POLISH HISTORICAL AND PHILOSOPHICAL LITERATURE

This article presents the mystical roots of Nazism in the Polish scholarly literature on the subject. The philosophical-religious movement, known as volkism, is presented as core of the article along with the intellectual origins of the Third Reich.

Keywords: Mysticism, Volkism, Third Reich, Nazism.

Słowa kluczowe: mistycyzm, volkizm, Trzecia Rzesza, nazizm.

Wiek XIX w Niemczech to czas formowania się nowej duchowości, stopniowo opanowującej szerokie kręgi społeczeństwa¹. Powstał filozoficzno-religijny ruch, zwany volkizmem, którego celem było stworzenie wspólnoty narodowej, mocno zachwianej przez reformację. Hasła głoszone przez ten ruch zakorzeniły się w społeczeństwie niemieckim. Wewnątrz volkizmu rozwinęły się grupy o charakterze pseudoreligijnym, popularnie zwane sektami, w których dominowały nastroje szowinistyczne, nacjonalizm, rasizm, okultyzm, krytyka chrześcijaństwa. Z ruchu volkistowskiego wyłonił się narodowy socjalizm, kontynuujący jego idee.

W stosunku do rzeczywistego znaczenia i istoty nazizmu to powierzchowność oraz skłonność do upraszczania problematyki stała się jednym z ważniejszych powodów nieprawdopodobnej kariery tego ruchu w Niemczech i jego tragicz-

¹ L. Halban, *Istota duchowa Trzeciej Rzeszy*, „Neofilolog” 10, 1939, nr 1, s. 17.

nych następstw. Intelktualiści niemieccy lekceważyli oznaki, które od lat pojawiały się w narodowej kulturze, zawierające poważne ostrzeżenia. Panowało przekonanie o niezniszczalnym i trwałym dorobku niemieckiej kultury. Ignorowano liczne przejawy w literaturze, sztuce, filozofii, rozprzestrzenianie się różnych prądów światopoglądowych i pseudoreligijnych o bogatym piśmiennictwie, które oddziaływały na życie społeczne².

1. Ruch volkistowski

Pod pojęciem volkizmu³ należy rozumieć prąd filozoficzno-religijny, a także kierunek myślowy odnoszący się do Volku⁴, dyskredytujący racjonalizm. Najsilniej wpłynął on na postawy tej części społeczeństwa niemieckiego, która najłatwiej uległa nazizmowi⁵. Łączył pierwiastki romantyzmu i elementy rasizmu oraz wykorzystywał tendencje irracjonalno-emocjonalne, ogniskujące się na człowieku, świecie⁶. Eksponował znaczenie mistycznej wspólnoty narodowej, wyrosłej z przesłanek biologiczno-kulturowych⁷.

Ideologia volkistowska odznaczała się głębią emocjonalną i dynamiką. Jej zasadniczym komponentem był mistycyzm, łączący duszę człowieka z naturalnym otoczeniem, przyrodą, krajobrazem⁸. Mamy tu panteizm fizyczno-monistyczny

² L. Halban, *Mistyczne podstawy narodowego socjalizmu*, wyd. 2, Lublin 1948, s. 11–12.

³ Wyraz trudno przetłumaczyć, ponieważ ma inne znaczenie niż słowo „Volk” – „naród”, „lud”. Był to specyficzny produkt niemieckiego mistycyzmu, połączonego z typowym dla epoki sejentystycznym przekonaniem, że duch stanowi odbicie przyrody, a przyroda wyraża się „rasą”; G.L. Mosse, *Kryzys ideologii niemieckiej. Rodowód intelektualny Trzeciej Rzeszy*, Warszawa 1972, s. 7–8; por. N. Goodrick-Clarke, *Okultystyczne źródła nazizmu. Tajne kultury aryjskie oraz ich wpływ na ideologię nazistowską. Ariozofowie z Austrii i Niemiec 1890–1935*, Warszawa 2001, s. 13; M. Hesemann, *Religia Hitlera*, Warszawa 2011, s. 88.

⁴ „Volk” ma szerszy zakres pojęciowy niż słowo „naród”. Dla niemieckich myślicieli XVIII w. oznaczał związek grupy narodowej z transcendentną „esencją”, która mogła nazywać się „przyrodą”, „kosmosem” lub „mitem”. Zawsze jednak była związana z wewnętrzną naturą człowieka i reprezentowała źródło jego twórczości, głębi uczuć, indywidualności i jedności z innymi członkami Volku; G.L. Mosse, *op. cit.*, s. 18–19; por. A. Szynkler, *Nazistowski mit krwi i rasy i jego korzenie*, „Zeszyty Oświęcimskie” 23, 2002, s. 202; A. Kmak-Pamirska, *Religia w czasach Trzeciej Rzeszy*, Toruń 2010, s. 108.

⁵ G.L. Mosse, *op. cit.*, s. 7; K. Mikoś, *Ideologia volkistowska: u źródeł niemieckiego neopoga-nizmu*, „Nomos” 51–52, 2005, s. 51.

⁶ G.L. Mosse, *op. cit.*, s. 29; por. A. Fedorowicz, *Droga Führera na szczyt*, „Focus Historia” 1, 2012, s. 15.

⁷ M. Maciejewski, *Programowe założenia NSDAP w Niemczech*, „Acta Universitatis Wratislaviensis. Niemcoznawstwo” 11, 2002, s. 10.

⁸ G.L. Mosse, *op. cit.*, s. 19; por. M. Hesemann, *op. cit.*, s. 88.

lub biologiczno-materialistyczny⁹. Do tego dochodziła myśl rasistowska, antysemityzm, niemiecki chrystianizm, neopoganizm, socjodarwinizm, okultyzm, krytyka chrześcijaństwa.

Idee te przeniknęły strukturę społeczeństwa niemieckiego po I wojnie światowej i uzyskały szerokie poparcie wśród ludności. Początkowo nie szerzono ich przez zorganizowane ruchy, ale raczej za pośrednictwem mniejszych grup przenikających do oficjalnych organów państwowych¹⁰.

Poglądy volkistowskie stanowiły dziedzictwo długotrwałego rozwoju myśli niemieckiej, która kierowała się w stronę abstrakcyjnego racjonalizmu i idealizmu. Ideologia – luźno nawiązująca do konkretnych problemów społeczeństwa niemieckiego – stała się w końcu normatywna dla ich rozwiązania. Potrzebny był „zmysł” Hitlera, aby połączyć volkistowską ucieczkę od rzeczywistości z dyscypliną i skuteczną organizacją polityczną¹¹.

Pod koniec XIX w., kiedy ostatecznie wykrystalizowały się podstawy ideologii volkistowskiej, powstał ruch filozoficzno-religijny, którego naczelnym hasłem była idea stworzenia niemieckiej religii narodowej oraz zastąpienia nią chrześcijaństwa¹². Ruch ten, zwany volkizmem, rozpadał się na dwa odłamy: niemiecki chrystianizm i neopoganizm. Skupiały one liczne grupy, w których komponenty religijne mieszały się z pseudoreligijnymi – okultyzmem, magią, teozofią. Mistycyzm religijny przenikał do polityki¹³. Dużo z tych poglądów przedostało się do poezji, literatury, nauki. Ich obecność można dostrzec w historiografii, historiozofii, filozofii, a także rozbitej na wiele szkół teologii protestanckiej¹⁴.

Mimo wspólnych zasad, w oparciu o które wszystkie grupy volkistowskie rozwijały swoje koncepcje religijne, ich poglądy na kształt niemieckiej wiary znacznie się różniły. Najczęstsze rozbieżności wynikały z nierównomiernego rozłożenia akcentów na ważność poszczególnych zasad volkistowskich. Jedni kładli nacisk na potęgę polityczną Volku, wyznaczonego przez Boga do panowania nad światem. Inni podkreślali konieczność zachowania czystości germańskiej krwi¹⁵.

⁹ H.M. Baumgartner, A.G. Wildfeuer, *Panteizm*, [w:] F. König, H. Waldenfels, *Leksykon religii*, Warszawa 1997, s. 321.

¹⁰ G.L. Mosse, *op. cit.*, s. 19.

¹¹ *Ibidem*, s. 24.

¹² K. Mikoś, *J. Wilhelma Hauera próba zinstytucjonalizowania niemieckiej wiary*, „*Studia Religiologica*” 5, 1980, s. 43; por. A. Kmak-Pamińska, *op. cit.*, s. 108.

¹³ Por. N. Goodrick-Clarke, *op. cit.*, s. 16; A. Kmak-Pamińska, *op. cit.*, s. 108.

¹⁴ L. Halban, *Mistyczne podstawy narodowego socjalizmu*, *op. cit.*, s. 12.

¹⁵ K. Mikoś, *J. Wilhelma Hauera próba zinstytucjonalizowania niemieckiej wiary*, *op. cit.*, s. 46.

W związku z podjętym tematem należy krótko przedstawić wspólne zasady grup volkistowskich o podłożu niemiecko-chrześcijańskim i neopogańskim, które stworzyły specyficzny mistycyzm – wykorzystany później przez nazizm¹⁶.

Niemiecki chrystianizm

Na wstępie naszych rozważań trzeba powiedzieć, że grupy niemiecko-chrześcijańskie i neopogańskie nie były produktem nazizmu. Wyprzedzają go o wiele lat, tworząc – razem z koncepcjami historiozoficznymi F. Dahna czy G.F.W. Hegla, prądami filozoficznymi pochodzącymi od J.G. Fichtego, F.E.D. Schleiermachera, E. Hartmanna i F. Nietzschego, w połączeniu ze sztuką R. Wagnera – pewien typ duchowości, rodzaj mistycyzmu, który następnie przejął narodowy socjalizm¹⁷.

Niemiecki chrystianizm stanowił próbę pogodzenia chrześcijaństwa ze światopoglądem volkistowskim. Wyznaczenie chrześcijaństwu funkcji religii narodowej wiązało się z zanegowaniem jego uniwersalizmu, a skoro miało być ono religią narodową Niemców – germanizowano je na wszelkie sposoby¹⁸.

Rozważania na temat niemieckiego chrystianizmu ograniczymy do przedstawienia poglądów protestanckiego teologa Paula de Lagarde'a (właściwie Paul Anton Böttischer). Podstawy nowej religijności zawarł on w zbiorze esejów *Pisma niemieckie (Deutsche Schriften)* z 1878 r. Echa jego poglądów znajdowały się praktycznie we wszystkich grupach niemiecko-chrześcijańskich, a także w licznych wspólnotach neopogańskich.

Paul de Lagarde (1827–1891) twierdził, że pobożność niemiecka powinna nawiązywać do przekazanej tradycji rodzimej pobożności i razem z nią wzrastać¹⁹ przez zachowanie i ożywienie siły witalnej, którą można odnaleźć w autentycznym narodzie oraz Volku. Siła witalna stała się głównym przedmiotem jego zainteresowań, gdyż tylko ona – znajdując wyraz w duszy narodu – mogła służyć za budulec narodowej jedności²⁰.

¹⁶ L. Halban, *Mistyczne podstawy narodowego socjalizmu*, op. cit., s. 13.

¹⁷ L. Halban, *Religia w Trzeciej Rzeszy*, Lwów 1936, s. 93; por. T.W. Ryback, *Prywatna biblioteka Hitlera. Książki, które go ukształtowały*, Warszawa 2010, s. 153; A. Kmak-Pamirska, op. cit., s. 109; M. Kitchen, *Trzecia Rzesza. Charyzma i wspólnota*, Warszawa 2012, s. 210.

¹⁸ K. Mikoś, *J. Wilhelma Hauera próba zinstytucjonalizowania niemieckiej wiary*, op. cit., s. 46.

¹⁹ L. Halban, *Narodowy socjalizm jako przejaw cywilizacyjny*, [w:] *Kultura i cywilizacja*, Lublin 1937, s. 297.

²⁰ G.L. Mosse, op. cit., s. 53; por. A. Szyndler, op. cit., s. 203; P. Semków, *Aryjski porządek świata w rytuałach religijnych III Rzeszy*, „Przegląd Religioznawczy” 4, 2009, s. 16.

Koncepcję niemieckiego chrystianizmu opierał na odrzuceniu uniwersalizmu chrześcijańskiego, czyli istoty Ewangelii. Fascynowała go postać Jezusa²¹, zwłaszcza dynamizm Jego nauki²². Utrzymywał, że Chrystus kładł nacisk na uduchowienie człowieka i indywidualne objawienie. Odrzucał Stary Testament i listy św. Pawła jako „tłumiące oryginalny dynamizm wiary w Jezusa Chrystusa”²³. Tylko oczyszczona Ewangelia, połączona z germańską witalnością mogła – jego zdaniem – stać się siłą życiową Volku²⁴.

W niemieckiej pobożności Lagarde’a historia stanowiła proces ewolucji religijnego ducha jednostki ludzkiej przez objawienie i wewnętrzną wiarę, aż do świadomego, mistycznego związku z Bogiem. Była wyrazem ducha religijnego, który uzewnętrzniał się w rasie przez nieustanne objawienie, następujące jedynie w granicach wspólnoty Volku. W ten sposób wspólnota stała się nośnikiem duchowości i zdolności twórczej. Taka wiara oznaczała bezpośredni związek z Bogiem²⁵.

Doktryna Lagarde’a zawierała pewne komponenty, które odnajdujemy w pseudoreligijnym wariacie ideologii nazistowskiej: odrodzenie Volku rozumianego jako wspólnota wybranych oraz dokonanie tego na drodze niemiecko-chrześcijańskiej wiary²⁶.

W systemie Paula de Lagarde’a mamy wyraźnie zarysowane wspólne podstawy grup religijnych, które – rozwijając się różnymi drogami – stworzyły ruch nazistowski z ekskluzywnym światopoglądem i specyficznym rodzajem mistycyzmu.

Do wspólnych komponentów grup niemiecko-chrześcijańskich należy zaliczyć: zerwanie z uniwersalizmem chrześcijańskim; podkreślanie potrzeby własnej, niemieckiej religijności; charakterystyczny stosunek do Biblii²⁷ oraz osoby

²¹ W niemieckiej religijności Lagarde’a Jezus nie był Mesjaszem, lecz jedynie wielkim człowiekiem.

²² Z. Zieliński, *Religia w narodowosocjalistycznej koncepcji społeczeństwa*, „Chrześcijanin w Świecie” 12, 1980, nr 91–92, s. 5.

²³ G.L. Mosse, *op. cit.*, s. 54.

²⁴ Z. Zieliński, *op. cit.*, s. 5.

²⁵ G.L. Mosse, *op. cit.*, s. 54–55.

²⁶ Z. Zieliński, *op. cit.*, s. 5.

²⁷ W ruchu niemiecko-chrześcijańskim obserwujemy podwójne podejście do Biblii: odrzucenie Starego i Nowego Testamentu lub negacja Starego i przystosowanie Nowego do niemieckiego ducha.

Chrystusa²⁸; upatrywanie w chrześcijaństwie – zwłaszcza w katolicyzmie – wpływów krępujących naturalny rozwój kultury i duszy niemieckiej²⁹.

Można tu również odnaleźć podstawy wiary w wybranie narodu niemieckiego z woli Boga, Opatrzności, sił wyższych i przeznaczenie go do panowania nad światem³⁰. Myśl tę wzmocnił rasizm, mit krwi i rasy niemieckiej, połączone z filozofią Nietzschego oraz czerpiący częściowo natchnienie ze sztuki Wagnera. Wybranie narodu, głoszenie bohaterskiego światopoglądu³¹ i rasizm pozostały ze sobą w ścisłym związku, stanowiąc fundament ruchu nazistowskiego³². Na podstawie takich zasad krystalizowała się nowa forma chrześcijaństwa niemieckiego.

Ugrupowania niemiecko-chrześcijańskie³³ – liczne i zróżnicowane – łączyła mistyczna wiara w wybrany charakter narodu niemieckiego, jego nadprzyrodzoną potęgę, wyższość kultury i rasy nad innymi narodami. Nie wszystkie jednak w równym stopniu uznawały ważność tych zasad. Stąd w niektórych dominował rasizm, w innych natomiast zasadniczą rolę odgrywał światopogląd nacjonalistyczny³⁴.

Neopoganizm

Pod pojęciem „neopoganizmu” należy rozumieć odłam ruchu volkistowskiego o podłożu niemiecko-wyznaniowym, zrywający z chrześcijaństwem i nawiązujący do starogermańskiej przeszłości³⁵. Religijno-polityczne koncepcje neopogani-

²⁸ Jezus przedstawiany jako wielki człowiek, aryjski bohater; por. Ch. McNab, *Trzecia Rzesza 1933–1945. Fakty, liczby i dane statystyczne*, Poznań 2011, s. 182.

²⁹ L. Halban, *Narodowy socjalizm jako przejaw cywilizacyjny*, *op. cit.*, s. 298; por. E.C. Król, *Propaganda i indoktrynacja narodowego socjalizmu w Niemczech 1919–1945. Studium organizacji, treści, metod i technik masowego oddziaływania*, Warszawa 1999, s. 227; A. Kmak-Pamirska, *op. cit.*, s. 62–65, 72; M. Kitchen, *op. cit.*, s. 210.

³⁰ L. Halban, *Mistyczne podstawy narodowego socjalizmu*, *op. cit.*, s. 14.

³¹ L. Halban, *Religia w Trzeciej Rzeszy*, *op. cit.*, s. 102; por. M. Hesemann, *op. cit.*, s. 418.

³² L. Halban, *Religia w Trzeciej Rzeszy*, *op. cit.*, s. 99–100; por. A. Kmak-Pamirska, *op. cit.*, s. 66; M. Hesemann, *op. cit.*, s. 418.

³³ Przykłady grup niemiecko-chrześcijańskich: Niemiecchi Chrześcijanie (Deutsche Christen), Niemiecki Kościół (Deutschkirche), Duchowe Chrześcijaństwo (Geistchristentum), Germański Chrystus (Kristgermanentum).

³⁴ K. Mikoś, *J. Wilhelma Hauera próba zinstytucjonalizowania niemieckiej wiary*, *op. cit.*, s. 46–47.

³⁵ Nie chodzi o wskrzeszanie kultu Wotana, ale o poszukiwanie gatunkowo właściwej, niemieckiej wiary; *ibidem*, s. 49; por. P. Semków, *op. cit.*, s. 14; A. Kmak-Pamirska, *op. cit.*, s. 108, 111.

zmu, wyprzedzające o wiele lat panowanie nazizmu, wycisnęły niezatarte piętno na jego światopoglądzie³⁶.

Neopoganizm charakteryzował się klasycznym synkretyzmem – łączeniem w jedną (niespójną) całość różnych, często sprzecznych poglądów religijnych, filozoficznych i społecznych³⁷. Istniały tu grupy okultystyczne, teozoficzne, pan-germańskie. Dominowały w nich: nacjonalizm, szowinizm, imperializm, wypaczona filozofia idealistyczna, filozofia życia, różne mistycyzmy wschodnie³⁸.

Tak jak w przypadku niemieckiego chrystianizmu nie będziemy omawiali poszczególnych grup neopogańskich, ale ograniczymy się do przedstawienia próby usystematyzowania niemieckiej wiary przez Jakoba Wilhelma Hauera – teologa i badacza kultury indyjskiej, którego myśl kształtowała duchowe oblicze dużej części społeczeństwa niemieckiego okresu powojennego.

Jakob Wilhelm Hauer (1881–1962) dążył do stworzenia „gatunkowo właściwej, niemieckiej wiary”³⁹. Twierdził, że każdy naród posiada właściwą sobie religijną prawolę, zawartą w jego krwi i duszy, która determinuje pogląd na Boga, świat oraz moralność każdego twórczego człowieka. W prawoli niemieckiego narodu widział wieczną wolę (Boga), nieustannie przejawiającą się we wszechświecie, historii i ludzkiej duszy⁴⁰. Widzimy tu podwójną formę panteizmu: immanentno-transcendentny⁴¹ oraz mistyczny⁴².

W neopogańskiej religijności Hauera człowiek był istotą tragiczną, zdeterminowaną walką, która nie jest w stanie przeciwstawić się własnemu przeznaczeniu, określającemu jego życie, porządkowi rządzącemu światem, wiecznej woli⁴³. Może jedynie przyjąć świat w jego obecnej formie, wyjść naprzeciw losom

³⁶ L. Halban, *Religia w Trzeciej Rzeszy*, *op. cit.*, s. 164; por. A. Kmak-Pamirska, *op. cit.*, s. 109.

³⁷ E. Sakowicz, *Synkretyzm*, [w:] E. Gigilewicz (red.), *Encyklopedia katolicka*, t. 18, Lublin 2013, kol. 1338.

³⁸ Por. A. Kmak-Pamirska, *op. cit.*, s. 37.

³⁹ L. Halban, *Religia w Trzeciej Rzeszy*, *op. cit.*, s. 178; por. M. Hesemann, *op. cit.*, s. 421.

⁴⁰ K. Mikoś, *J. Wilhelma Hauera próba zinstytucjonalizowania niemieckiej wiary*, *op. cit.*, s. 53.

⁴¹ Głosił tezę o urzeczywistnianiu się Boga w świecie, pojmowanym jako modyfikacja substancji Bożej.

⁴² Dostrzegał to, co boskie, w najgłębszym wnętrzu rzeczy, zwłaszcza w duszy; H.M. Baumgartner, A.G. Wildfeuer, *op. cit.*, s. 321.

⁴³ Mamy tu przykład odwołania się do religii starogermańskiej, której specyficzną cechą była fatalistyczna wiara we wszechwładny los określający życie każdego człowieka; por. M. Hesemann, *op. cit.*, s. 422.

wi⁴⁴, podporządkować się prawoli narodu. Dzięki temu osiągnie szczęście i spokój duchowy⁴⁵.

Hauer wierzył w bezpośredni związek człowieka z Bogiem przez mistyczne doświadczenie, bez jakiegokolwiek pośrednictwa⁴⁶. Ważną rolę przypisywał pojęciu krwi i rasy. Krew – zawarta w rasie – miała religijno-mistyczne znaczenie, była częścią objawienia, przejawem działania wiecznej woli. Przez dziedziczenie krwi dochodziło do przekazywania duchowych dóbr narodu. W rasie widział genezę i istotę różnic między niemiecką wiarą a chrześcijaństwem. Uważał, że niemiecką wiarę stworzyła grupa ras indogermańskich, zwłaszcza rasa nordycka, a chrześcijaństwo powstało w kręgu ras orientalnych, gdzie naczelne miejsce zajmowała rasa żydowska. Stąd konieczność walki o czystość krwi i rasy⁴⁷. Te mgliste koncepcje nowej religijności znalazły szerokie poparcie wśród społeczeństwa niemieckiego.

W 1934 r. Hauer stworzył ramy organizacyjne dla niemieckiej wiary w postaci Niemieckiego Ruchu Wierzeniowego (Deutsche Glaubensbewegung). Organizacja ta skupiała liczne grupy niemiecko-wyznaniowe, ostatecznie zaś została wchłonięta przez partię hitlerowską⁴⁸.

Niemiecka wiara Hauera zawierała komponenty wspólne wszystkim grupom niemiecko-wyznaniowym. Wśród nich najważniejsze miejsce zajmowała idea stworzenia gatunkowo właściwej religijności, odpowiadającej niemieckiej duszy⁴⁹. Wiązało się z tym odrzucenie chrześcijaństwa i głoszenie powrotu do starogermańskiej przeszłości⁵⁰.

⁴⁴ W źródłach germańskich termin „los” oznacza najczęściej świadome działanie, które podejmuje człowiek w pełnym przeświadczeniu o swojej nieuchronnej zgubie, wychodzi na spotkanie własnemu przeznaczeniu; S. Piekarczyk, *Religia Germanów*, [w:] J. Keller, W. Kotański i in. (red.), *Zarys dziejów religii*, Warszawa 1988, s. 428.

⁴⁵ K. Mikoś, *J. Wilhelma Hauera próba zinstytucjonalizowania niemieckiej wiary*, *op. cit.*, s. 54.

⁴⁶ Odrzucał pośrednictwo świętych, stan kapłański, Biblię, obrzędy, modlitwę; L. Halban, *Religia w Trzeciej Rzeszy*, *op. cit.*, s. 188; por. M. Hesemann, *op. cit.*, s. 422.

⁴⁷ K. Mikoś, *J. Wilhelma Hauera próba zinstytucjonalizowania niemieckiej wiary*, *op. cit.*, s. 55.

⁴⁸ *Ibidem*, s. 60; A. Kmak-Pamirska, *op. cit.*, s. 137; por. M. Hesemann, *op. cit.*, s. 420.

⁴⁹ Religijność pozbawiona dogmatów, gdzie miejsce Boga osobowego, transcendentnego zajmował Bóg nieosobowy, immanentny, objawiający się w przyrodzie i ludzkiej duszy. W konsekwencji przyroda zastępowała Boga; F. Sawicki, *Religia narodowa i rasowa*, Pelplin 1935, s. 9.

⁵⁰ Duże zasługi w tej dziedzinie należy przypisać twórczości Wagnera. Pełne siły i piękna obrazy – odtwarzające przeszłość – stały się dla szerokich kręgów społeczeństwa niemieckiego dowodami wspaniałości starożytnej Germanii. Dzieła Wagnera nabierały znaczenia faktów historycznych, ułatwiały wiarę w wielkość i wyjątkowość pierwotnej kultury i ducha; L. Halban, *Ruch religijny Trzeciej Rzeszy*, „Droga” 14, 1935, nr 2, s. 123.

Ugrupowania neopogańskie⁵¹ charakteryzowała mistyczna wiara w szczególną wartość kultury i dziejowe posłannictwo narodu niemieckiego, połączona z rasizmem⁵², światopoglądem nacjonalistycznym oraz imperializmem⁵³.

Grupy niemiecko-chrześcijańskie i niemiecko-wyznaniowe wydawały czasopisma propagujące własne idee, przez co oddziaływały na szerokie kręgi społeczeństwa. Ich działalność przygotowała drogę dla Trzeciej Rzeszy. Chociaż wiele z nich przestało istnieć, to jednak poglądy, które głosiły, przetrwały w nazistowskiej ideologii⁵⁴. Tak wyglądała kultura duchowa, która – razem z warunkami społeczno-gospodarczymi Niemiec – dała impuls do powstania narodowego socjalizmu.

2. Rodowód intelektualny Trzeciej Rzeszy

Rozważając mistyczne źródła nazizmu, trzeba omówić szereg zjawisk, które złożyły się na powstanie Trzeciej Rzeszy i odegrały ważną rolę w ruchu narodowo-socjalistycznym. Należy poddać analizie zasadnicze elementy ideologii volkistowskiej, szczególnie koncepcję narodu, rasizm, neoromantyczny obraz wodza, państwo totalitarne oraz teorię przestrzeni życiowej. Są to czynniki, bez których nie można zrozumieć hitleryzmu. Powyższe komponenty istniały w ugrupowaniach volkistowskich o podłożu niemiecko-chrześcijańskim i neopogańskim.

Geneza koncepcji narodu i rasizmu

Nazizm był ruchem zakorzenionym w niemieckiej przeszłości na długo przed pojawieniem się NSDAP⁵⁵. Zasadnicze źródła jego poglądów tkwią w myśli volkistowskiej, która przeniknęła strukturę społeczeństwa niemieckiego⁵⁶ i na stałe za-

⁵¹ Przykłady grup neopogańskich: Germańska Wspólnota Religijna (Germanische Glaubensgemeinschaft), Wspólnota Niemieckoreligijna (Deutschreligiöse Gemeinschaft), Zakon Germański (Germanen Orden), Towarzystwo Thule (Thulegesellschaft); A. Kmak-Pamirska, *op. cit.*, s. 108–109.

⁵² Rasizm przejawiający się w nienawiści do innych narodów, szczególnie żydowskiego i słowiańskich.

⁵³ Por. A. Kmak-Pamirska, *op. cit.*, s. 37.

⁵⁴ F.W. Haack, *Neopoganizm w Niemczech. Powrót Wotana. Religia krwi, ziemi i rasy*, Kraków 1999, s. 14–15.

⁵⁵ L. Halban, *Mistyczne podstawy narodowego socjalizmu*, *op. cit.*, s. 45-46.

⁵⁶ G.L. Mosse, *op. cit.*, s. 23.

korzeniła się w nim po I wojnie światowej⁵⁷. Jej punktem wyjścia była niemiecka tradycja intelektualna oraz polityczna, odwołująca się do starogermańskiej przeszłości, sławiąca kult siły, walkę, poszanowanie porządku i dyscypliny⁵⁸. Jedną z charakterystycznych cech ideologii volkistowskiej stanowiła romantyczna koncepcja narodu, rozumianego jako wspólnota, Volk.

Johann Gottlieb Fichte (1762–1814) propagował idee mesjanistyczne, szczególnie mistyczną teorię o powołaniu Niemiec do panowania nad światem i doktrynę o Niemcach, których uważał za jedynie prawdziwy naród⁵⁹. Naród pojmował jako „zbiór ludzi żyjących w społeczeństwie w sposób ciągły, którzy nieustannie – sami z siebie – tworzą się na nowo cieleśnie i duchowo. Ogół ten podlega określonej prawu immanentnego rozwoju czynnika boskości”⁶⁰.

W romantycznej koncepcji narodu dominowała idea organicznej wspólnoty jako jedności duchowo-kulturowej, w skład której wchodziły pewne komponenty kulturowe, jak język, obyczajowość, religia, ustrój polityczny – często pojmowane w mistyczny sposób⁶¹.

Friedrich Ratzel – czołowy przedstawiciel ruchu volkistowskiego – twierdził, że historyczne korzenie Volku stanowiły integralną część przyrody, spoiły się z jej „autentycznymi” cechami. Tę ideę panteistycznej jedności rozszerzył Heinrich von Sybel, uważając za źródło germańskiej religii głębokie odczucie przyrody, wprowadzające Volk do historii i kultury ludzkiej⁶².

Dla Paula de Lagarde’a – twórcy religijnej idei volkizmu – historia stanowiła wyraz religijnego ducha, który uzewnętrzniał się przez nieustanne objawienie, skierowane w stronę wspólnoty tak, że Królestwem Bożym był Volk⁶³. Lagarde chciał uchronić naród niemiecki od zgubnych wpływów cywilizacji przez skierowanie jego umysłu ku tradycji, historyczności Volku, przyrodzie i bezpośredniej łączności z Bogiem⁶⁴.

Z romantyczną koncepcją narodu wiązał się kult germańskiej przeszłości, jako kolebki niemieckiego Volku, szeroko propagowanej przez grupy niemiecko-

⁵⁷ Duże znaczenie dla ugruntowania się ideologii volkistowskiej miała sytuacja społeczno-gospodarcza powojennych Niemiec.

⁵⁸ E. Iwanciów, *Mit i mistycyzm w doktrynie ideowo-politycznej hitlerizmu*, Żory 1994, s. 29.

⁵⁹ *Ibidem*, s. 32.

⁶⁰ M. Maciejewski, *Ruch i ideologia narodowych socjalistów w Republice Weimarskiej. O źródłach i początkach nazizmu 1919–1924*, Warszawa–Wrocław 1985, s. 190.

⁶¹ *Ibidem*, s. 188.

⁶² G.L. Mosse, *op. cit.*, s. 36.

⁶³ *Ibidem*, s. 54–55.

⁶⁴ H. Olszewski, *Nauka historii w upadku. Studium o historiografii i ideologii historycznej w imperialistycznych Niemczech*, Warszawa–Poznań 1982, s. 46.

-chrześcijańskie i neopogańskie o zabarwieniu okultystycznym, teozoficznym, spirytystycznym⁶⁵.

Dopełnieniem ideologii volkistowskiej był mit⁶⁶ niemieckiej misji dziejowej, oczekiwania na urzeczywistnienie Wielkoniemieckiej Rzeszy⁶⁷, idea wspólnoty narodowej, tęsknota za wodzem⁶⁸, popularność okultyzmu Guido von Lista (1848–1919)⁶⁹, elitaryzm.

Obok koncepcji narodu ważne miejsce w myśli volkistowskiej zajmował rasizm. Jego pierwszym teoretykiem był Joseph Arthur de Gobineau (1816–1882), który w pracy *Esej o nierówności ras ludzkich* (*Essai sur l'inégalité des races humaines*, 1853–1855) sformułował teorię historiozoficzną o rasie – decydującym czynniku kulturowym⁷⁰. Szczególne znaczenie w tworzeniu ogólnoludzkiej kultury przypisywał czystej rasie aryjskiej. Utożsamiał ją z rasą germańską⁷¹. Historię interpretował jako proces mieszania się ras, któremu należało zapobiec w celu uniknięcia upadku kultury⁷².

Poglądy Gobineau rozpowszechnili w Niemczech Ludwik Schemann (1852–1938) i Hans Günther (1891–1968). Dużą rolę odegrały też twórczość Wagnera oraz filozoficzno-religijne koncepcje Paula de Lagarde'a⁷³.

⁶⁵ E. Iwanciów, *op. cit.*, s. 34.

⁶⁶ Zmistyfikowana forma świadomości politycznej, emocjonalna synteza obrazów, pojęć, wierzeń związanych z przeszłym, teraźniejszym i przyszłym życiem narodu; *ibidem*, s. 31.

⁶⁷ Państwo funkcjonujące w zgodzie z prawami natury, ojczyzna odrodzona oraz przeniknięta duchowością cywilizacji pangermańskiej; *Ezoteryczne źródła nazizmu*, [w:] C. Michalski, *Powrót człowieka bez właściwości*, Warszawa 1996, s. 107.

⁶⁸ Jej wyrazem było przyjęcie i zwulgaryzowanie części poglądów Nietzschego.

⁶⁹ Ojciec pangermanizmu, który jako pierwszy połączył polityczny nacjonalizm volkistowski z europejską tradycją ezoteryczną, zbliżając w ten sposób mistycyzm volkistowski do mistycyzmu rasy; *Ezoteryczne źródła nazizmu*, *op. cit.*, s. 110; por. P. Semków, *op. cit.*, s. 17; T. Butkiewicz, *Okultyzm i myśl ariozoficzna Towarzystwa Thule w ukształtowaniu ideologii narodowego socjalizmu w Niemczech*, „Prace Naukowe Akademii im. Jana Długosza w Częstochowie. Res Polticae” 3, 2009, s. 113–114; A. Kmak-Pamirska, *op. cit.*, s. 120; P. Roland, *Naziści i okultyzm. Ciemne moce III Rzeszy*, Warszawa 2011, s. 16–17; M. Różycki, *Naziści zauroczeni okultyzmem*, „Focus Historia” 1, 2012, s. 24.

⁷⁰ J. Pastuszka, *Rasizm jako światopogląd*, „Ruch Katolicki” 9, 1939, nr 3, s. 102; por. Ph. Valode, *Hitler i tajne stowarzyszenia. Od Towarzystwa Thule do „ostatecznego rozwiązania”*, Warszawa 2010, s. 52.

⁷¹ Por. S. Klimek, *Tezy antropologiczne rasizmu*, „Przegląd Powszechny” 220, 1938, nr 12, s. 317; A. Kmak-Pamirska, *op. cit.*, s. 109–110.

⁷² Por. R. Herbut, *Rasizm*, [w:] A. Antoszewski, R. Herbut (red.), *Leksykon politologii*, wyd. 5, Wrocław 1999, s. 491.

⁷³ Rasę interpretował w kategoriach psychologicznych, uważając ją za wyraz określonej świadomości, stanowiącej odzwierciedlenie religii dominującej w danym narodzie; M. Maciejewski, *Ruch i ideologia narodowych socjalistów w Republice Weimarskiej*, *op. cit.*, s. 205–206.

Podstawą rasizmu była darwinowska zasada walki o byt, rozwinięta przez Ho-
 stona Stewarta Chamberlaina (1855–1926) w dziele *Podstawy XIX wieku (Die Grundlagen des XIX Jahrhunderts, 1899)*. Historia stanowiła dla niego dzieje
 walk rasowych. Twierdził, że w narodzie niemieckim zachowała się najczystsza
 rasa germańska, która – dzięki szlacheckiej krwi – została powołana do panowa-
 nia nad światem⁷⁴.

Powyższe koncepcje znalazły podatny grunt w Niemczech już przed I wojną
 światową, ale na stałe zakorzeniły się w okresie powojennym. Rasizm – połączo-
 ny z imperializmem, nacjonalizmem, szowinizmem, antysemityzmem i mistycy-
 zmem – stanowił fundament grup volkistowskich, zarówno niemiecko-chrześci-
 jańskich, jak też neopogańskich.

Neoromantyczny obraz wodza

Termin „neoromantyzm” wymyślił Eugen Diederichs (1867–1930), jeden z naj-
 bardziej wpływowych wydawców niemieckich, który nadał znaczenia wielu
 ideom volkistowskim. Pojęciem tym określał istotę romantyzmu ożywionego
 w ostatnich latach XIX i na początku XX wieku. Głosił powrót do wyższej, tran-
 scendentnej rzeczywistości oraz intuicji jako środka łączności z lepszym światem⁷⁵.

Neoromantyzm był poszukiwaniem pewnych środków w celu pokonania
 współczesnego materializmu, naturalizmu, a także przewyciężenia czasu fru-
 stracji bez ideałów, heroizmu i wodzów⁷⁶. Te środki to siły duchowe zebrane
 w „idealizm czynu”. Miały one prowadzić naród niemiecki do wspólnoty krwi,
 ziemi i Volku, opartej na irracjonalnym, emocjonalnym oraz mistycznym świa-
 topoglądzie⁷⁷. Diederichs zachęcał do tworzenia grup ludzi wtajemniczonych,
 a także wzywał, by realizować w praktyce „idealizm czynu”⁷⁸.

Urzeczywistnienie tych idei było trudne, ponieważ brakowało mitu określa-
 jącego dążenia narodu niemieckiego. Do jego urzeczywistnienia był potrzebny
 człowiek o wyjątkowych zaletach. Tylko charyzmatyczny przywódca mógł zre-

⁷⁴ E. Iwanciów, *op. cit.*, s. 38; por. M. Maciejewski, *U źródeł antysemityzmu Adolfa Hitlera*,
 „Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka” 49, 1994, nr 1–2, s. 68; Ph. Valode, *op. cit.*, s. 52;
 M. Hesemann, *op. cit.*, s. 217; M. Kitchen, *op. cit.*, s. 34.

⁷⁵ G.L. Mosse, *op. cit.*, 78–79.

⁷⁶ E. Iwanciów, *op. cit.*, s. 42.

⁷⁷ G.L. Mosse, *op. cit.*, s. 80–81.

⁷⁸ *Ibidem*, s. 268.

alizować dziejowe posłannictwo Volku⁷⁹. Ideolodzy volkistowscy podjęli próbę stworzenia obrazu wodza, opierając się na nietzscheańskiej idei nadczłowieka⁸⁰.

Zanim zostanie omówiony volkistowski wizerunek przywódcy, należy wpierv krótko zaprezentować idealistyczną filozofię Hegla i Nietzschego, która dostarczyła zasadniczych przesłanek dla neoromantycznej koncepcji wodza.

Georg Friedrich Wilhelm Hegel (1770–1831) jako pierwszy poszukiwał nadczłowieka⁸¹. Uznawał potrzebę przywódców wyróżniających się z tłumu i określał ich mianem „wielkich ludzi”⁸². Popularność tej teorii zawdzięczamy jednak filozofii Nietzschego.

Friedrich Nietzsche (1844–1900) głosił ideę nadczłowieka, pod którą kryła się koncepcja elity i wodza, ustalających określone cele bez względu na ich wartość moralną⁸³. Nadczłowiek – pogardzający masami, którymi należało kierować – był obdarzony szczególnymi cechami, umożliwiającymi mu realizację misji dziejowej w postaci panowania nad światem⁸⁴.

Doktryna filozoficzna nietzscheizmu odegrała ważną rolę przy kształtowaniu volkistowskiego obrazu wodza, zwłaszcza w tak zwanym Kole Stefana George’a (Stephan George Kreis)⁸⁵. Byli to ludzie, którzy przez literaturę i poezję usiłowali zrealizować jeden z podstawowych komponentów nietzscheańskiego nadczłowieka – kult wielkości⁸⁶.

Stefan George (1868–1933) pojmował nowy mit jako pozbawiony historycznego oparcia produkt woli człowieka, jego wyobraźni i twórczości artystycznej. Duch czasów wymagał nieustannego dążenia człowieka do doskonałości oraz jedności z Kosmosem⁸⁷.

⁷⁹ M. Maciejewski, *Mit Hitlera w ruchu narodowych socjalistów w okresie Republiki Weimarskiej*, „Acta Universitatis Wratislaviensis. Studia nad Faszyzmem i Zbrodniami Hitlerowskimi” 4, 1979, s. 26; por. I. Kershaw, *Hitler, Niemcy i ostateczne rozwiązanie*, Poznań 2010, s. 468.

⁸⁰ E. Iwanciów, *op. cit.*, s. 42.

⁸¹ P.M. Hayes, *Idea elity i wodza*, [w:] J.W. Borejsza, M. Głowiński i in. (red.), *Faszyzm europejskie (1922–1945) w oczach współczesnych i historyków*, Warszawa 1979, s. 738.

⁸² W.F. Hegel, *Wykłady z filozofii dziejów*, t. 1, Warszawa 1958, s. 49.

⁸³ Por. E. Iwanciów, *op. cit.*, s. 43.

⁸⁴ Por. G. Lukács, *Nietzsche a faszyzm*, „Myśl Współczesna” 2, 1947, nr 3, s. 326.

⁸⁵ Koło to organizowało pogańskie uroczystości oparte na tradycji germańskich świąt oraz kulcie starożytnej Grecji. W uroczystościach tych istotne miejsce zajmowały święta przesilenia zimowego i letniego. Wyrażały one mit łączności duszy ludzkiej z Kosmosem. Był to zasadniczy komponent światopoglądu ludzi, skupionych wokół Stefana George’a. Uznanie duszy za przejaw więzi człowieka z Kosmosem stanowiło dla tego kręgu wytyczną przy formułowaniu poglądów na temat sposobów osiągnięcia jedności z Volkem.

⁸⁶ E. Iwanciów, *op. cit.*, s. 44; por. T. Butkiewicz, *Koncepcja mesjanizmu oraz jego rola w kształtowaniu totalitaryzmu w Niemczech*, „Słupskie Studia Historyczne” 16, 2010, s. 98–99.

⁸⁷ G.L. Mosse, *op. cit.*, s. 268–269.

Volkistowski obraz wodza był wyrazem oczekiwań postaci duchowo zespolonej z Volkiem. Stanowił połączenie mitu nadczołowieka i średniowiecznego rycerza z obrazów Albrechta Dürera (1471–1528)⁸⁸. Wódz-rycerz powinien posiadać wyjątkową osobowość, a w realizacji dążeń Volku kierować się silną wolą oraz bezwzględnością⁸⁹.

Z przepojoną mistycyzmem teorią wodza wiązała się koncepcja elitarnego kierownictwa. Myśl volkistowska podkreślała, że ma to być związek mężczyzn o wspólnych celach, który połączy idea piękna i miłość homoseksualna⁹⁰.

Dla Hansa Blühera, głównego teoretyka stworzenia związku elity, model idealnego człowieka, wodza był identyczny z wizerunkiem mężczyzny o skłonnościach homoseksualnych, które – przez uwolnienie się od ograniczeń etycznych-kulturowych – miały kierować jego energię w sferę Kosmosu i metafizyki⁹¹.

Skupieni wokół Stefana George'a ludzie⁹² stworzyli volkistowską teorię wodza i elitarnego związku ludzi, opartą na swoście pojmowanym pięknie oraz sile. Źródłem tych poglądów była mistyczna wiara w dziejowe posłannictwo narodu niemieckiego⁹³.

Zaprezentowaliśmy neoromantyczny obraz wodza i elity, gdyż na jego podstawie ukształtowała się nazistowska koncepcja władzy. Możemy teraz przejść do omówienia państwa totalitarnego i związanego z nim pojęcia „przestrzeni życiowej” – ważnych komponentów ruchu volkistowskiego, które stanowiły fundament światopoglądu Trzeciej Rzeszy.

Państwo totalitarne i teoria przestrzeni życiowej

Totalitaryzm to jedna z filozofii politycznych świata, w której nie brak pierwiastków mistycznych, oznaczająca tożsamość funkcji państwa i społeczeństwa. Ideolodzy volkistowscy – wykorzystując filozofię idealistyczną Hegla – pragnęli stworzyć wspólnotę narodową, zintegrowaną w państwie tak, by zaniknął w niej

⁸⁸ *Ibidem*, s. 269.

⁸⁹ M. Maciejewski, *Mit Hitlera w ruchu narodowych socjalistów w okresie Republiki Weimarskiej*, *op. cit.*, s. 26.

⁹⁰ Por. G.L. Mosse, *op. cit.*, s. 277–279.

⁹¹ M. Maciejewski, *Ruch i ideologia narodowych socjalistów w Republice Weimarskiej*, *op. cit.*, s. 221.

⁹² Arthur Bonus, Ernst Bertram, Hans F.K. Günther.

⁹³ E. Iwanciów, *op. cit.*, s. 44.

element wyboru lub jakiegokolwiek odchylenia – moralnego, politycznego, ekonomicznego, religijnego⁹⁴.

Nie będziemy zajmowali się poglądami filozofów starożytnych, których idee wpłynęły na rozwój pojęcia totalitaryzmu w XIX w., lecz ograniczymy się do myślicieli niemieckich.

Hegel wniósł do głównego nurtu niemieckiej myśli politycznej komponenty mistycyzmu, uniwersalizmu, arystokracji, antydemokracji i utylitaryzmu, połączone w chaotyczną, ale atrakcyjną filozofię⁹⁵.

Filozofia Hegla charakteryzowała się mistycyzmem panteistycznym. Jej zasadniczy rdzeń stanowiło uznanie człowieka za manifestację boskości⁹⁶. Człowiek ten nie miał jednak osobowości, był „przeniknięty państwem” określającym jego wolność. Hegel ubóstwił państwo, które uważał za organizm zwolniony od wszelkich zobowiązań moralnych. Popierał także wojnę, odpowiadającą interesom państwa⁹⁷. Poglądy te pozwalały wysuwać niebezpieczne wnioski i dawały się zastosować do warunków współczesnych. Wykorzystali je naziści, pozbawiając człowieka racjonalnej oceny rzeczywistości oraz swobody wypowiedzania się.

Wyobrażenie państwa totalitarnego znalazło swoje odniesienie w mistycyzmie Wilhelma Stapla (1882–1945). Jego teoria – powołując się na religię⁹⁸ – uzasadniała działalność państwa, naruszającą podstawowe prawa jednostki⁹⁹.

Z koncepcją państwa totalitarnego była związana teoria przestrzeni życiowej. Na początku XIX w. poszukiwanie związków między warunkami geograficznymi a rozwojem państwa i narodu służyło podbudowie niemieckiej ideologii nacjonalistycznej, łączącej mistyczne wyobrażenia o wielkości Volku z hasłami powiększenia jego środowiska życiowego¹⁰⁰.

Już Fichte uzależniał wielkość narodu od posiadania odpowiedniej przestrzeni. Usprawiedliwiał działania wojenne państwa w celu jej zdobycia. Paul de Lagarde tworzył koncepcję wielkiego obszaru w połączeniu z niemieckim na-

⁹⁴ P.M. Hayes, *Pojęcie państwa totalitarnego*, [w:] J.W. Borejsza, M. Głowiński i in. (red.), *op. cit.*, s. 746.

⁹⁵ *Ibidem*, s. 754.

⁹⁶ A. Przyłębski, *Hegel Georg Friedrich Wilhelm*, [w:] B. Andrzejewski (red.), *Słownik filozofów. Filozofia powszechna*, Poznań 1995, s. 103.

⁹⁷ E. Iwanciów, *op. cit.*, s. 49.

⁹⁸ Twierdził, że Bóg sprzyja wszelkim poczynaniom narodu niemieckiego bez względu na ich wartość moralną.

⁹⁹ P.M. Hayes, *Pojęcie państwa totalitarnego*, *op. cit.*, s. 756.

¹⁰⁰ M. Maciejewski, *Ruch i ideologia narodowych socjalistów w Republice Weimarskiej*, *op. cit.*, s. 234.

cjonalizmem oraz szerzeniem cywilizacji germańskiej, zwłaszcza na południu i wschodzie Europy¹⁰¹.

Twórcą pojęcia „przestrzeni życiowej” był Friedrich Ratzel (1844–1904). Podstawę jego światopoglądu stanowił volkistowski obraz człowieka jako istoty nieustannie rozwijającej się w jedności z przyrodą. Położenie geograficzne i zajmowany przez państwo obszar były podstawą interpretacji wydarzeń historycznych, a także procesów politycznych. Związek państwa i żyjącej w nim ludności nabierał mistycznego wymiaru, takiego, jakie ideologia volkistowska przypisywała duchowej wspólnotcie człowieka z otaczającą go przyrodą, krajobrazem¹⁰². Państwo oznaczało żywy organizm – rozwijający się w czasie i przestrzeni – za którym krył się postulat powiększenia przestrzeni życiowej, jako podstawowe prawo natury wyrażające dążenie narodów do osiągnięcia historycznej wielkości¹⁰³.

Teoria przestrzeni życiowej była jednym z najważniejszych haseł narodowego socjalizmu, który używał jej dla usprawiedliwienia wojny. Zanim koncepcje te weszły do doktryny ideowo-politycznej hitleryzmu, wcześniej nastąpiła ich instytucjonalizacja w niemieckiej nauce (historiografii i historiozofii).

Bibliografia

- Baumgartner H.M., Wildfeuer A.G., *Panteizm*, [w:] F. König, H. Waldenfels, *Leksykon religii*, Warszawa 1997, s. 321–322.
- Butkiewicz T., *Koncepcja mesjanizmu oraz jego rola w kształtowaniu totalitaryzmu w Niemczech*, „Słupskie Studia Historyczne” 16, 2010, s. 89–102.
- Butkiewicz T., *Okultyzm i myśl ariozoficzna Towarzystwa Thule w ukształtowaniu ideologii narodowego socjalizmu w Niemczech*, „Prace Naukowe Akademii im. Jana Długosza w Częstochowie. Res Polticae” 3, 2009, s. 113–126.
- Ezoteryczne źródła nazizmu*, [w:] C. Michalski, *Powrót człowieka bez właściwości*, Warszawa 1996, s. 99–224.
- Fedorowicz A., *Droga Führera na szczyt*, „Focus Historia” 1, 2012, s. 12–17.
- Godrick-Clarke N., *Okultystyczne źródła nazizmu. Tajne kultury aryjskie oraz ich wpływ na ideologię nazistowską. Ariozofowie z Austrii i Niemiec 1890–1935*, Warszawa 2001.
- Haack F.W., *Neopoganizm w Niemczech. Powrót Wotana. Religia krwi, ziemi i rasy*, Kraków 1999.

¹⁰¹ E. Iwanciów, *op. cit.*, s. 52–54.

¹⁰² *Ibidem*, s. 236.

¹⁰³ *Ibidem*, s. 51.

- Halban L., *Istota duchowa Trzeciej Rzeszy*, „Neofilolog” 10, 1939, nr 1, s. 14–31.
- Halban L., *Mistyczne podstawy narodowego socjalizmu*, wyd. 2, Lublin 1948.
- Halban L., *Narodowy socjalizm jako przejaw cywilizacyjny*, [w:] *Kultura i cywilizacja*, Lublin 1937, s. 288–305.
- Halban L., *Religia w Trzeciej Rzeszy*, Lwów 1936.
- Halban L., *Ruch religijny Trzeciej Rzeszy*, „Droga” 14, 1935, nr 2, s. 118–130.
- Hayes P.M., *Idea elity i wodza*, [w:] J.W. Borejsza, M. Głowiński i in. (red.), *Faszystwy europejskie (1922–1945) w oczach współczesnych i historyków*, Warszawa 1979, s. 736–745.
- Hayes P.M., *Pojęcie państwa totalitarnego*, [w:] J.W. Borejsza, M. Głowiński i in. (red.), *Faszystwy europejskie (1922–1945) w oczach współczesnych i historyków*, Warszawa 1979, s. 746–767.
- Hegel W.F., *Wykłady z filozofii dziejów*, t. 1, Warszawa 1958.
- Herbut R., *Rasizm*, [w:] A. Antoszewski, R. Herbut (red.), *Leksykon politologii*, wyd. 5, Wrocław 1999, s. 491.
- Hesemann M., *Religia Hitlera*, Warszawa 2011.
- Iwanciów E., *Mit i mistycyzm w doktrynie ideowo-politycznej hitleryzmu*, Żory 1994.
- Kershaw I., *Hitler, Niemcy i ostateczne rozwiązanie*, Poznań 2010.
- Kitchen M., *Trzecia Rzesza. Charyzma i wspólnota*, Warszawa 2012.
- Klimek S., *Tezy antropologiczne rasizmu*, „Przegląd Powszechny” 220, 1938, nr 12, s. 312–329.
- Kmak-Pamirska A., *Religia w czasach Trzeciej Rzeszy*, Toruń 2010.
- Król E.C., *Propaganda i indoktrynacja narodowego socjalizmu w Niemczech 1919–1945. Studium organizacji, treści, metod i technik masowego oddziaływania*, Warszawa 1999.
- Lukács G., *Nietzsche a faszyzm*, „Myśl Współczesna” 2, 1947, nr 3, s. 305–329.
- Maciejewski M., *Mit Hitlera w ruchu narodowych socjalistów w okresie Republiki Weimarskiej*, „Acta Universitatis Wratislaviensis. Studia nad Faszyzmem i Zbrodniami Hitlerowskimi” 4, 1979, s. 23–39.
- Maciejewski M., *Programowe założenia NSDAP w Niemczech*, „Acta Universitatis Wratislaviensis. Niemcoznawstwo” 11, 2002, s. 9–63.
- Maciejewski M., *Ruch i ideologia narodowych socjalistów w Republice Weimarskiej. O źródłach i początkach nazizmu 1919–1924*, Warszawa–Wrocław 1985.
- Maciejewski M., *U źródeł antysemityzmu Adolfa Hitlera*, „Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka” 49, 1994, nr 1–2, s. 51–79.
- McNab Ch., *Trzecia Rzesza 1933–1945. Fakty, liczby i dane statystyczne*, Poznań 2011.
- Mikoś K., *Ideologia volkistowska: u źródeł niemieckiego neopoganizmu*, „Nomos” 51–52, 2005, s. 51–74.

- Mikoś K., *J. Wilhelma Hauera próba zinstytucjonalizowania niemieckiej wiary*, „Studia Religiologica” 5, 1980, s. 43–61.
- Mosse G.L., *Kryzys ideologii niemieckiej. Rodowód intelektualny Trzeciej Rzeszy*, Warszawa 1972.
- Olszewski H., *Nauka historii w upadku. Studium o historiografii i ideologii historycznej w imperialistycznych Niemczech*, Warszawa–Poznań 1982.
- Pastuszka J., *Rasizm jako światopogląd*, „Ruch Katolicki” 9, 1939, nr 3, s. 101–116.
- Piekarczyk S., *Religia Germanów*, [w:] L. Keller, W. Kotański i in. (red.), *Zarys dziejów religii*, Warszawa 1988, s. 409–430.
- Przyłębski A., *Hegel Georg Friedrich Wilhelm*, [w:] B. Andrzejewski (red.), *Słownik filozofów. Filozofia powszechna*, Poznań 1995, s. 100–106.
- Rogalski A., *W kręgu Nibelungów*, Poznań 1958.
- Roland P., *Naziści i okultyzm. Ciemne moce III Rzeszy*, Warszawa 2011.
- Różycki M., *Naziści zauroczeni okultyzmem*, „Focus Historia” 1, 2012, s. 22–25.
- Ryback T.W., *Prywatna biblioteka Hitlera. Książki, które go ukształtowały*, Warszawa 2010.
- Sakowicz E., *Synkretyzm*, [w:] E. Gigilewicz (red.), *Encyklopedia katolicka*, t. 18, Lublin 2013, kol. 1338–1339.
- Sawicki F., *Religia narodowa i rasowa*, Pelplin 1935.
- Semków P., *Aryjski porządek świata w rytuałach religijnych III Rzeszy*, „Przegląd Religioznawczy” 4, 2009, s. 13–24.
- Szyndler A., *Nazistowski mit krwi i rasy i jego korzenie*, „Zeszyty Oświęcimskie” 23, 2002, s. 191–218.
- Valode Ph., *Hitler i tajne stowarzyszenia. Od Towarzystwa Thule do „ostatecznego rozwiązania”*, Warszawa 2010.
- Waszkinel R., *Filozofia życia*, [w:] L. Bieńkowski, P. Hemperek i in. (red.), *Encyklopedia katolicka*, t. 5, Lublin 1989, kol. 270–271.
- Zieliński Z., *Religia w narodowosocjalistycznej koncepcji społeczeństwa*, „Chrześcijaнин w Świecie” 12, 1980, nr 91–92, s. 1–27.

Paweł Szuppe

(Cardinal Stefan Wyszyński University, Warsaw)

PRESENTING THE MYSTICAL ROOTS OF NAZISM IN POLISH
HISTORICAL AND PHILOSOPHICAL LITERATURE

Summary

This article discusses the mystical roots of Nazism as presented in Polish scholarly literature. Among the topics presented are the spiritual climate of the volkist movement as well as the fundamental components of its worldview. These contributed greatly to the formation of the Third Crowd. National socialism grew out of volkism, stimulating ideological movement in Germany at the turn of the twentieth century. Eventually, its philosophical and religious components were merged with politics leading to the Nazi ideology.